

GECSÉNYI LAJOS

MAGYAR DIÁKOK A BÉCSI TARTOMÁNYI ISKOLÁBAN A 16. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A bécsi és más külföldi egyetemeknek a 16. századi magyar (elsősorban protestáns) értelmiségképzésben betöltött szerepét a történet- és irodalomtudomány már széleskörűen vizsgálta és értékelte. Ismereteim szerint azonban az a gondolat, hogy alsóbb szintű külföldi iskolákban magyar tanulókat keressenek, éppen csak egy szerény — és a későbbiekben figyelemre nem méltatott — regisztráció erejéig merült fel egy évszázaddal ezelőtt, Fraknói Vilmosnál.¹ A bécsi Pénzügyi és Kamarai Levéltárban őrzött ún. alsó-ausztriai uradalmi iratokban (*Niederösterreichische Herrschaftsakten*) ezért is fedeztem fel meglepetéssel a *Wien. Kaiserliche Landschaftsschule* című tárgyi csoportban olyan elszámolásokat, amelyek az iskolát látogató magyar diákok hátralékát tüntették fel.² Az intézmény 16. századi alapításáról és történetéről szóló tanulmányok azután szélesebb körben is igazolták a külföldiek, köztük a legnagyobb számban magyarok jelenlétét.³

A *Landschaftsschule* (*schola provincialis*) intézményének létrejötté alapvetően a társadalmi élet, a világiasodás, az egyház válságának általános kérdéseivel függött össze a 16. század első felében. Ezért is játszott alapításukban meghatározó szerepet a protestáns nemesség. Az iskola célja a szegényebb nemesi családok fiainak iskoláztatása, külföldre vándorlásának megakadályozása és ezáltal a tanulmányi költségek csökkentése volt. 1542-ben Felső-Ausztriában, 1546 táján Bécs-

- 1 *Frankl Vilmos*: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században (Bp. 1873.) c. művének 208. oldalán — Ernő főhercegnek a hátralékos térítési díjak behajtása ügyében 1585. július 12-én a Magyar Kamarához küldött leirat a alapján — közli az 1568–1577 közötti adósk jegyzékét. A lista azokat az éveket tünteti fel a diákok neve mellett, amelyekben nem fizettek. A névsorban Gyulaffy Lestár Gyulaiként, Balassa János Balásyként szerepel. Földváry Lajos az iratokban nem azonosítható.
- 2 Österreichisches Staatsarchiv. Finanz- und Hofkammerarchiv (ÖStA FHKA) Niederösterreichische Herrschaftsakten (NÖHA) W/61/c 42c RN 286/3.
- 3 *Gustav Wolf*: Die kaiserliche Landschule in Wien unter Kaiser Maximilian II. In: Blätter des Vereins für Landeskunde von Niederösterreich. Neue Folge 12 (1878) 1–17. A tanulmány nem jelöli meg a feldolgozott források lelhelyét, de azok biztonsággal azonosíthatóan az ÖStA Allgemeines Verwaltungsarchiv. Studienhofkommission 10a. Landschaftsschulen Wien (Kt. 71.) jelzet alatt találhatók. *Albert Hübl*: Die Schulen 2. Die kaiserliche Landschaftsschule. In: Geschichte der Stadt Wien. Hrg. vom Alterthumsverein zu Wien. Red. von *Anton Mayer*. Wien, 1914. 371–380.

ben, 1553-ban Stájerországban szerveztek tartományi iskolát nemesi ifjak számára.⁴

A túlnyomóan evangélikus vallású alsó-ausztriai rendekkel szemben, mintegy „csendes ellenreformációként” már I. Ferdinánd foglalkozott 1560-ban egy katolikus nemesi kollégium létrehozásának gondolatával. E célból a bécsi belváros *Am Hof* nevű terén, a jezsuita rendház közelében megvásároltatott egy romos épületet. Az uralkodói elképzelés szerint az oktatást a jezsuiták végezték volna, ám a terv ezen a ponton heves ellenállásba ütközött. Az alsó-ausztriai rendek ugyanis nem szívesen bízták fiaikat a rend tagjaira. Az oktatás megindítása — bár időközben a belváros másik negyedében, a dominikánusok rendháza mellett kerestek új épületet — ezért is húzódott éveken át. 1564 decemberében az új uralkodó, Miksa császár és király üzenetben tudatta a rendi gyűléssel, hogy az iskolát a következő év tavaszán egy világi *praeceptor* vezetése alatt nyitják meg és a nemesi ifjak évi 20 forint térítési díj (étel, ital, ágynemű) két részletben történő megfizetése fejében kérhetik a felvételüket. A bécsi bejárók (*externisták*) 12 schillinget fizettek negyedévenként.

Az iskola működésének meghatározó alapelve szerint a cél a nemesség gyermekeinek keresztény szellemben történő oktatása és nevelése, felkészítése arra, hogy ne csak saját alattvalóik sorsát tudják igazgatni, de segítsék az ország kormányzását is. Miután megfelelő felkészültségű tanítókat nehezen lehet találni — állapította meg az alapító dekrétum —, és nincs is mindenki abban a helyzetben, hogy fiainak saját nevelőt fogadhasson, vált szükségessé a kollégium és tartományi iskola (*adeliges Kollegium und Landschule*) létrehozása.⁵

A tanulók felvételének jogát — tekintettel az intézménynek közvetlenül az uralkodótól eredő alapítványi jellegére — a császár magának tartotta fenn, majd 1578-ban az Udvari Kancelláriának engedte át. A jelentkezők szellemi és testi állapotának vizsgálatát követően az iskola ügyeiben eljáró császári biztosok terjesztettek elő erre vonatkozó javaslatot.

A működési költségeket az éves költségterítésből befolyó összeg természetesen nem biztosította. Ezért az alapító okirat évi 1000 forintnyi összeget rendelt e célra a bécsi sóhivatal, illetve áttételesen a steini vám jövedelméből. Később ezt természetbeni adományokkal (bor, liszt, só, fa) egészítették ki.

Az intézmény belső rendjének felelős letéteményese a *rektor* vagy másként *praeceptor* volt. Ő irányította az oktató munkát a segítségére rendelt, magisteri, illetve baccalaureatusi fokozattal rendelkező 2–3 segédtanítóval együtt. Valamennyien a kollégiumban laktak, a segédtanítók együtt aludtak és együtt étkeztek a diákokkal. A rektor volt a felelős a tisztasági előírások betartásáért (heti

4 *Gernot Heiss*: Konfession, Politik und Erziehung. Die Landschaftschulen in den nieder- und innenösterreichischen Ländern vor dem Dreissigjährigen Krieg. In: *Bildung, Politik und Gesellschaft* (Studien zur Geschichte des europäischen Bildungswesen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert). Hrg. *Grete Klingenstein, Heinrich Lutz, Gerald Stourzh*. Wien, 1978. (Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit 5.) 23–24., Magyarország története 1526–1686. Főszerk: *Pach Zsigmond Pál*. Bp. 1985. 544–555.

5 *G. Wolf*: i. m. 3–4.; Egy 1583 februárjában iktatott, Melchior Khlesl bécsi nagyprépost, az iskola szuperintendánsa vezetése alatt álló bizottság által készített jelentés ezt így fogalmazta meg: „Dann die Kaiserliche Fundation, davon ein Artickl hiebei mit B ligt, gibt eigentlich stehn, was und wolbestellten Lanndt aus derlei Schuellen erfolgen, das sy auch nichts anders, als Seminarium deren Personen, so Lanndt und leut Regieren helffen seien ...” FHKÁ NÖHA RN 286/4. fol. 1629v.

hajmosás, fürdőlátogatás), betegség esetén az iskolához rendelt orvos értesítéséért. Ő felügyelte a kollégium épületének nyitását (nyáron 5, télen 6 órakor) és zárását (nyáron 20, télen 19 órakor).

A rektor fizetése — benne a segédtanítók javadalmazására szánt összeggel — évi 300 rajnai forintot tett ki. Ezenfelül családjával a kollégiumban lakhatott és engedélyt kapott az egyetemen történő oktatásra.

A rektori tisztség ellátására a császári udvar 1565. május 7-én kötött szerződést a nimwegeni Hubertus Luetanus (Hubertus Novimagnus) mesterrel. A Németalföldről származó magister Luetanus az 1550-es évek kezdetén érkezett Bécsbe, ahol hamarosan az egyetemet ismert személyisége lett. 1556–1594 között a dialektika professzora, hét alkalommal a rajnai, a szász, illetve a magyar náció elöljárója, tíz esetben dékán, öt ízben az egyetem rektora.⁶ Felkészültségét tekintve mindenképpen megfelelt az új iskolával szemben támasztott várakozásoknak.

A rektor mellé rendelt gondnok (*oeconomus*) az étkezésről gondoskodott (napi két alkalommal 4–4 fogás), a felesége és szolgálja mosták az ágyneműt, gondozták a beteg gyermekeket, kezelték a kapukulcsot, ellenőrizték a kémények seprését. Mindezért lakást, ellátást és évi 52 pfund-pfennig fizetést kapott.⁷

A tananyagban a latin mellett a görög jutott nagyobb súlyhoz, míg a vallásos nevelés tartalmáról az utasítás homályosan fogalmazott.

Az 1573-ból fennmaradt nyomtatott tantervből részletesen megismerhetjük az iskola és a tananyag felépítését. Eszerint a diákok négy osztályban tanultak, mégpedig a negyedikről (legalsó) felfelé haladva.⁸

A nap kora reggel imádságokkal kezdődött. A Miatyánk, az Ave Maria és a Veni Sancti Spiritus mellett egy német nyelvű imádság is helyet kapott, amelyben a török elleni oltalomért könyörögtek.

Osztályok szerint haladva a tananyag napi beosztása a következő volt:

4. osztály

Reggel és délelőtt 2–2 óra: olvasás és írás, Donatus ige- és főnévragozása

3. osztály

Délelőtt 6–7 Melancthon grammatikája

7–8 Erasmus: De civilitate morum

9–12 Salamon közmondásai és az ennek alapján készített nyelvi gyakorlatok

Délután 12–13 Számtan, német és latin írásgyakorlat

13–14 Cicero: Epistolae selectiores

14–15 Erasmus: Epitomen colloquiorum, Cato: Distichon

15 vita a tanultakról

⁶ G. Wolf: i. m. 17.

⁷ Az iskola általános szervezeti kérdéseiről és működéséről G. Wolf: i. m. 5–7.; A. Hübl.: i. m. 373–374.

⁸ A „Catalogus lectionum et omnium exercitationum. Hanc Caesareae Maiestatis scholam studiorum causa ingressi non tantum in bonis litteris et artibus, sed etiam virtutibus probatisque moribus magna praeceptorum cura et diligentia instituantur” címet viselő tanrend az ÖStA Allgemeines Verwaltungsarchiv Studienhofkommission 10a. Landschaftschulen Wien (Kt. 71.) jelzet alatt található. G. Wolf németül kivonatolta: i. m. 10.

2. osztály

- Délelőtt 6–7 Melanchton grammatikája és az „argentini” (strassburgi) iskola kisebb görög grammatikája
 7–8 Aesopus meséi
 8–12 Melanchton: Syntaxis, Terentius komédiáival összekötve (azonos az első osztállyal)
- Délután 12–13 Zene és számolás (arithmetika)
 13–14 Cicero: Epistolae selectiores a Sturmio collectae
 14–15 Ismétlés
 15 Vita a tanultakról és vizsga

1. osztály

- Délelőtt 6–7 Cicero: Epistolae selectiores
 7–8 Cicero: De officiis
 8–12 Melanchton: Syntaxis, Terentius komédiáival összekötve (azonos a második osztállyal). Ebben az időben a haladást mutató diákok látogathatják a rektor dialektikai előadásait az egyetemen.
- Délután 12–13 Zene és számolás (arithmetika)
 13–14 A Georgika magyarázata és prosodia
 14–15 Az „argentini” (strassburgi) iskola görög grammatikája és Hésziodosz
 15 Ismétlés és vita a tanultakról

Nyelvgyakorlasként hétfőn Cicero leveleit fordították németre, a jobbak verseket írtak. Pénteken német stílusgyakorlatokat kellett latinra fordítani, szombaton pedig a hét folyamán tanult anyagot ismételték. Ezen a napon csak latinul lehetett beszélni. Az ünnepnapok előtt az idősebbek görögül, a fiatalabbak latinul olvasták az Evangéliumot, amit azután hétfőn fel is kellett mondani.

Összevetve fentieket a korabeli magyarországi városi iskolák órabeosztásával, számos egybeesést láthatunk, bár a bécsi diákok elfoglaltsága lényegesen nagyobbak mondható. A tananyag átfedései a kor meghatározó szemléletének, a *studia humanitatis* elsajátítására, a latin és görög irodalom megismerésére irányuló törekvéseknek a következményei.⁹ Azt, hogy az intézmény nem volt kizárólagosan katolikus jellegű, a misehallgatásokban mutatkozó fegyelmezetlenségeken kívül az is jelezte, hogy Melanchton nyelvtanát használták.¹⁰

Mindenesetre a lutheránus osztrák nemességnek az iskola még ilyen formában is gyanús volt és a nyolcvanas évek elejéig gyermekeik fokozatosan eltűntek a kollégiumból. Pedig kezdetben jónéhány ismert nemesi család sarja tanult itt: például Melchior von Hochburg bárónak, az Udvari Kamara vezetőjének (*adminisztrátorának*) a fiai, Georg Teufel titkos tanácsosnak, az Udvari Haditanács elnökének, Christoph von Greiss főistálló-mester, alsó-ausztriai kormánytanácsosnak (*Regimentsrat*), Matthias Wurmbrandt főhercegi kamarásnak, Ludwig zu Schönkirchen alsó-ausztriai főajtónállónak, Jakob Gienger felső-ausztriai hely-

9 Vö. *Mészáros István*: XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”. Bp. 1981. (Humanizmus és reformáció 11.)

10 *Mészáros I.*: i. m. 101.

tartónak a gyermekei. A császári udvar polgári származású tisztviselői közül a két neves udvari orvos, Dr. Crato és Dr. Hofmaier járatták ide fiaikat.¹¹

Az a bizottság, amely 1572-ben vizsgálta az iskola működését, a gazdasági problémák (ilyen volt a térítési díjak késedelmes fizetése) mellett megállapította, hogy kevés osztrák nemesi ifjú jár az iskolába, s helyüket növekvő számban németek, *magyarok*, csehek, illetve tisztviselők és udvari szolgák gyermekei foglalják el.¹²

1573-ban a legelső, a 4. osztályban 5 diákot (magyar nem volt közöttük), a 3. osztályban 6 (közöttük 3 magyar: Bornemissza I., Sibrik G., Somogyi F.), a 2. osztályban 7 (közöttük 3 magyar: Nyáry P., Bornemissza J., Földváry M.), az 1. osztályban 10 (közöttük 6 magyar: Serédy P., Vály B., Sembery P., Pap G., Gyulaffy L., Bánffy J.) tanulót találtak.¹³ Azaz a 28 összeírt diákból 12 magyar volt. A két beteg és a hat távollévő nemzetiségét nem állapították meg. Az életkori megoszlás szélsőséges volt (noha csak néhány esetben tüntették fel az éveket), mert hat évest éppúgy számba vettek, mint 24 évest. Újabb két esztendő múltán a császári biztosok kifejezetten kérték, hogy a létszámot 36 főben határozzák meg, s ebből csak 10 helyet kapjanak a nem alsó-ausztriai illetőségűek, illetve a nem nemesek.

A fenti adatok világosan jelzik, hogy a magyarok előtt viszonylag gyorsan ismertté vált az új bécsi iskola. Egy 1576-ban készült jegyzékben a térítési díjjal adósak között valóban számos magyar nevet olvashatunk. Bár sok névalak torzult, a 78 névből 20, azaz több mint 25% egyértelműen magyarként azonosítható. Mindez az iskola indításától számított tíz év, a *rendszeres* magyar beiratkozásokat tekintve pedig mindössze öt esztendő alatt. Természetesen csak az adósokról van szó, ebből tehát az összes tanuló nemzetiségi megoszlására csupán igen óvatosan következtetünk. Annál is inkább, mert korántsem látogatta végig mindenki mind a négy osztályt.

Az első beiratkozott magyar Thury Pál, Thury György kapitány fia. Ő 1568. november 15. és 1570. augusztus 16. között látogatta a schola provincialist. Mindenesetre érdekes tény, hogy a bécsi egyetem anyakönyve szerint az ifjú Thury már 1567. április 14-én a *natio Hungarica* tagja („Paulus Duri Papensis, Hungarus, filius nobilis et strenui equitis aurati domini Georgii Duri”) és az 1568. április 21-én regisztrált „Paulus Papensis” név alatt is őt sejtethjük.¹⁴ Több mint valószínű, hogy fiatal kora vagy hiányos ismeretei miatt került át az egyetemről, talán Luetanus professzor révén, a tartományi iskola padjaiba.

A többi magyar, beiratkozása sorrendjében, a következő:

Gyulaffy Lestár: 1571. október 11.–1574. szeptember 18.

Földváry Miklós: 1571. november 18.–1575. december 31.

11 FHKA NÖHA RN 286/3. fol. 1329–1340. Az osztrák nemességhez tartozó tanulók családjainak azonosításához *Siebnacher* és *Wissgrill* családtörténeti munkáit használtam: Siebmacher's Grosses und allgemeines Wappenbuch in einer neuen vollständig geordneten und reich vermehrten Auflage mit heraldischen und historisch-genealogischen Erläuterungen IV/2. Niederösterreichisches Adel. Nürnberg, 1918.; Schauptplatz des landsässigen n.ö. Adels vom Herren- und Ritterstände von dem XI. Jh. an, bis auf jetzige Zeiten. Abgefasst von Franz Karl Wissgrill. II–IV. Wien, 1797.

12 *A. Hübl*: i. m. 376.

13 *G. Wolf*: i. m. 14. és ÖStA Allgemeines Verwaltungsarchiv Studienhofkommission 10a. Landtschaftschulen Wien. (Kt. 71.) fol. 56–78.

14 Matrikel der Universität Wien. III. 1518/II-1579/I. Bearb. Franz Gall und Willy Szeivert. Wien, 1971. 146. és 150.; Thury György gyermekeiről lásd *Takács Sándor*: A nagy Thury György. In: *Uő.*: Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp. 1922. 118.

- Gernyeszeghi Ádám: 1571. november 14.–1575. december 31.
 Somogyi Farkas: 1572. július 1.–1575. augusztus 14.
 Bornemissza János: 1572. november 23.–1576. január 4.
 Bornemissza István: 1573. április 5.–1576. január 4.
 Nyáry Pál: 1572 február 22.–1575. augusztus 10.
 Papp Gáspár (Nyáry szolgája vagy nevelője): 1572. május 15.–1575. augusztus 10.
 Sibrik Gáspár: 1573. április 29.–1574. május 17.
 Sembery Pál: 1573. április 29.–1574. május 17.
 Horváth János és Gáspár: 1573. november 28.–1575. szeptember 10.
 Török Mátyás: 1574. január 1.–1576. július 20.
 Szendi János: 1574. április 27.–1575. augusztus 10.
 Bánffy János (a házitanítójával): 1574. szeptember 1.–1575. július 29.
 Paczodi Miklós: 1574. december 4.–1575. július 29.
 Perneszy Ferenc: 1575. január 7.–augusztus 15.
 Magyar János: 1575. május 6.–1576. december 24.
 Haller István: 1575. május 26.–1576. június 20.
- Egy további keltezetlen jegyzék azokat a szülőket és rokonokat sorolja fel, akiktől a térítési díj hátralékának behajtása remélhető. Ezen a listán a látogatás időpontja nélkül — több, már említett diákkal együtt — szerepelnek még: Patochy György (szolgájaként megjelölve Gernyeszeghi Ádám), Tardy János, Vály Boldizsár (1572–?) és Serédy Péter (1572–?).¹⁵
- Egy később névjegyzékből a sor 1576 után is folytatható:¹⁶
- Balassa János: 1576. július 20.–1577. szeptember 9.
 Imreffy János: 1578. április 28.–1583. október 22.
 Forgách Sebestyén: 1580. július 5.–1582 november 14.
 Perneszy László: 1582. május 11.–1589.
 Eördögh György: 1583. július 18.–1585. szeptember 11.
 Ujlaky Miklós: 1583. július 28.–1586. október 10.
 Szerdahelyi György: 1589. november 6.–1591. február 26.
 Zichy Pál: 1591. március 5.–1592. február 6.^{16a}
 Balassa Imre: 1591. augusztus 26.–1592. február 6.
 Szunyogh István János: 1593. március 1.–1594. június 30.
- Más feljegyzések szerint 1580-ban Radován István, Huszti György, Kisserényi Ferenc, Szigethy György, Sziládi Jónás, 1582-ben Perneszy Imre, Eördögh János és Ujlaky Lajos is a diákok között volt.¹⁷

1568-tól 1592-ig összesen 42 magyar diák azonosítható. Ez a szám nem csekély, még ha igen sokan csak töredékevekre jártak is ide. Az egy vagy két esztendőre terjedő iskolalátogatások háttérében — az adólistából következtethetően — fizetési gondok, a magyarországi politikai viszonyok bizonytalansága, illetve az állandó háborús veszélyhelyzet állhattak. Mindezek ellenére a bécsi iskola falai

15 FHKA NÖHA RN 286/3. fol. 1365/b-c.

16 Uo. RN 286/4. fol. 1850–1870., 1893., 1896v.

16/a A kézirat lezárását követően került a kezembe az alsó-ausztriai Maria Ellend 1591. ápr. 7–17. között készült vámjegyzéke. Itt feljegyezték, hogy a nagyhét szombatján Zichy György Moson megyei alispán szolgája 2 kappannal, 2 mérő gabonával és tojással ura fiához utazott a bécsi „Land-schaftsschule”-ba. (Schlossarchiv Petronell. 224. doboz.) Zichy György fiai között Pál, a győri vár későbbi főkapitányhelyettese volt a második.

17 1580: FHKA NÖHA RN fol. 1563., 1569.; 1582: Uo. fol. 1529–1531., 1579–1591.

között eltöltött hónapok, évek minden bizonnyal egy, az átlagosnál szélesebb világgépet és kapcsolatrendszerrel jelentettek a magyar diákok számára. Ez akkor is így volt, ha — mint erre később visszatérünk — az oktatás színvonala és feltételei időszakonként kívánnivalót hagytak maguk után, vagy a tanultak felhasználására odahaza kevés lehetőség nyílt.

A korántsem bővelkedő családtörténeti irodalom tükrében (döntően Nagy Iván műve alapján) szemügyre véve az egyes tanulókat, néhány következtetést vonhatunk le társadalmi hovatartozásukra, lakóhelyükre vonatkozóan.

A legelőkelőbbek kétségkívül a nevelőjükkal (*cum paedagogo*) vagy szolgáljukkal érkező bedeghi Nyáry Pál, alsólindvai Bánffy János és Patochy György voltak. Nyáry apja a Szolnok várának feladásával ismertté vált Nyáry Lőrinc kapitány, honti főispán. Idősebb testvére, Nyáry István királyi asztalnok, császári követ a török portán.¹⁸ Bánffy János személyében az 1584-ben elhunyt Bánffy László királyi főlovászmester fiát véljük azonosíthatónak.¹⁹ Patochy György bizonyára Patochy Ferencnek, a gyulai királyi uradalom egykori zálogbirtokosának, Izabella királyné tanácsosának rokona volt. Életkori adatai és iskolalátogatási idejének ismerete hiányában nem tudjuk őt teljességgel azonosítani a Bethlen Farkas Erdélyi történetében szereplő Patochy Györggyel, noha erre számos jel utal. Bethlen leírása szerint Patochy Bekes Gáspár oldalán részt vett a kerelőszentpáli csatában (1575. július), az ütközetben elfogták s Báthory István bíróság elé állíttatta. Később Mágóchy Gáspár közbenjárására megkegyelmezett neki. Nővérét — az adat ugyancsak Bethlentől származik — a Bekes-párt egyik vezetője, Csáky Pál vette feleségül. Tény, hogy Patochy az ütközet idején fiatalember volt, mert Bethlen „Georgius Patochy insignis adolescens” megjelöléssel említi.²⁰

Patochy mellett Földváry Miklós, Gyulaffy Lestár és Imreffy János a tagjai annak az erdélyi csoportnak, melynek rokonsága, szülei a királyi Magyarországon éltek, s maguk is onnan kerültek a Királyhágón túlra. Földváry Miklós apja, István 1561-ben Arad és Külső-Szolnok megyei birtokok tulajdonosa, Arad megye dikátora, korábban Losonczy István temesvári kapitány titkára. 1571 nyarán Bekes Gáspár őt küldte a bécsi udvarba a Báthory elleni fellépésről tárgyalni, s követi tevékenységét éveken keresztül ellátta. Tekintve, hogy az ifjú Földváryt 1571. november 18-án regisztrálták először a kollégiumban, bizonyos, hogy ő is apjával érkezett. Az egybeesés a Patochy szolgáljaként beiratkozott Gernyeszeghi Adám feltűnésével azt valószínűsítheti, hogy e két utóbbi is Földváry társaságában jött Bécsbe.²¹

18 Nagy Iván: Magyarország nemes családai címerekkel és nemzedékrendi táblázatokkal. Bp. 1989. VIII. 185–186.

(Reprint) — Nyáry Istvánra: FHKÁ NÖHA RN 286/3. fol. 1365/b-c. és Takáts Sándor: Bedeghi Nyáry István követsége. In: *Uő*: Régi idők, régi emberek. 2. kiad. H. és é.n. 98–99.

19 Nagy I.: i. m. I. 157.

20 I. m. IX. 154. és *Wolfgangi de Bethlen* Historia de rebus Transsylvanicis. Ed. secuda. Tomus secundus. Cibinii, 1782. 322. és 383.

21 Nagy I.: i. m. IV. 232.: *Maksay Ferenc*: Magyarország birtokviszonyai a XVI. század közepén. Bp. 1990. I. 109.; 1571. évi bécsi útját illetően ld. ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv Hungarica Fasc. 97. Konv. II. fol. 170., további ott-tartózkodására: *W. Bethlen*: i. m. 261–269., illetve az Erdélyi országgyűlési emlékek. Szerk. *Szilágyi Sándor*. II. 1556 szept.–1576 jan. Bp. 1876. 425. — Báthory István a Bekes párti urak elleni ítéletben „Stephanus litteratus Földvári servitor et continuus orator suus [...] apud praedictum Romanorum Imperatorem” megjelöléssel említi. *W. Bethlen*: i. m. 341.; Későbbi tartózkodására a királyi Magyarországon, 1576 után ld. a FHKÁ Hoffmannz jegyzőkönyveiben található szétszórt utalásokat és az említett adólista azon megjegyzését, hogy a Földváry-fiú tartozását a királyi udvarnál kell elrendezni.

Gyulaffy Lestár özvegy édesanyja, devecseri Choron Dorottya Nyugat-Magyarországon lakott, ámde ő maga nagybátyját, az 1568-ban Erdélybe menekült végvári kapitányt, Gyulaffy Lászlót nevezte pártfogójának. Tartási költségeit viszont másik nagybátyja, Gyulaffy Mihály pápai kapitány zsoldjából akarták levonni. Gyulaffy László fia, István egyébként 1571. november 6-tól két lóval a császári udvarban szolgált a nemesi ifjak között, miközben unokatestvére a latin és görög szóval ismerkedett.²²

Imreffy Jánosról — vélhetően a Somogyban birtokos szerdahelyi Imreffyek közül — Gyulaffy László mostohafiáról csupán annyit tudunk, hogy nevelőapja halála (1579) előtt egy évvel került az iskolába. 1582-ben ghymesi Forgách Simon dunáninneni főkapitány szerepel gyámjaként.²³

A dunántúli és felvidéki birtokos nemességhez tartozott a három Perneszy, korábban Somogy, ekkor már Zala megyéből (Perneszy Ferenc apja, János 1596-ban Zala megye másodalispánja, Perneszy László és Imre apja, András 1582-ben a felsőlindvai vár prefektusa²⁴), szarvaskendi Sibrik Gáspár (apja Máté)²⁵, Somogyi Farkas a Csallóközből (szülei deregi Somogyi György és várkonyi Amadé Erzsébet),²⁶ a Nyitra megyében honos Tardy családból János (Tardy Gáspár és Baabi Anna fia),²⁷ valamint Hont megyéből Sembery Pál (Sembery Boldizsár és Csuzy Fruzsina fia).²⁸

A birtokos nemesi és végvári tisztí réteg nehezen választható el egymástól. Mégis helyesebbnek véljük, ha a nagyhírű Thury György fiát a végvári tisztek gyermekei közé soroljuk, miként kanizsai kapitánytársaiét is. Ujlaky Sebestyén és Bornemissza István gyermekei — talán nem is véletlenül — ugyancsak Bécsben ismerkedtek a klasszikus tudományokkal.²⁹ E sorba tartozott a Győrben királyi kegydíjon élő volt végvári tiszt, id. Bornemissza János gyermeke, szintén János és

22 Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVII. századból. Gyulaffy Lestár följegyzései. Közli Szabó Károly. Bp. 1881. 1–4. Téves azonban az a bevezetőben olvasható adat, amely szerint Gyulaffy 1573-ban kezdte meg tanulmányait. Gyulaffy Istvánról ld. Takács Sándor: Ráthóti Gyulaffy László In: *Uő.*: Régi magyar kapitányok i. m. 227.

23 Az Imreffy család, mellyel Imreffy János rokonsága is feltételezhető, 1549-ben Somogy megye középbirtokos családjai közé tartozott 11 adózó és 15 „pauper” portával. Ld. *Maksay F.*: i. m. II. 658. — Imreffy és Gyulaffy László kapcsolatára Takács S.: Régi magyar kapitányok i. m. 128. — Forgách gyámságára ld. Slovensky Národný Archiv (Bratislava). Pozsonyi székeskáptalan felvallási jegyzőkönyvei 20–21. 166., ahol Perneszy András mint a felsőlindvai vár prefektusa tett felvallást Imreffy gyámja, ghymesi Forgách Simon javára.

24 1549-ben három Perneszy (András, Egyed, Ferenc) 16 somogyi faluban 44 adófizető és 68 „szegényként” jegyzett porta birtokosa volt. Ld. *Maksay F.*: i. m. II. 658. — Perneszy Jánosról ld. *Bilkei Irén—Turbuly Éva*: Zala megye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1555–1711. I. Zalaegerszeg, 1989. (Zalai Gyűjtemény 29.) 422. — Perneszy Andrásról ld. a 23. jegyzetben hivatkozott adatot, ahol felsorolják öt fia (János, Péter, György, Imre, László) nevét is.

25 *Nagy I.*: i. m. X. 172. — Sibrik Máté 1549-ben három faluban 4,5 porta és 3 zsellér birtokosa. Ld. *Maksay F.*: i. m. II. 914.

26 *Nagy I.*: i. m. X. 285–286.

27 I. m. XI. 47. — 1549-ben Tardy Gáspár két faluban 4,5 porta tulajdonosa. Ld. *Maksay F.*: i. m. II. 570. — 1551-ben Nyáry Ferenc végrendelete alapján (vélhetően mostohafivére volt) társbirtokos lett a berencsi uradalomban (Történelmi Tár 1898. 119.).

28 *Nagy I.*: i. m. X. 130–131. — 1549-ben Sembery Pál egy faluban 6,5 portával a tekintélyes közép-birtokosok közé számított. Ld. *Maksay F.*: i. m. I. 381.

29 Ujlaky Sebestyén 1561-ben még vezető Arad megyei közép-birtokos. Ld. *Maksay F.*: i. m. I. 111. — Kanizsai működésére: FHKÁ NÖHA 286/4. fol. 1529–1531., illetve Takács S.: A nagy Thury György i. m. 110. — Bornemissza Istvánról: FHKÁ NÖHA RN 286/4. fol. 1746–1749.

Forgách Sebestyén, akit királyi zsoldban élő fivére (talán Forgách György) élelmezett.³⁰

A Serédy-családfán egyelőre nem azonosítható Péter tartását Jakchy Boldizsár királyi asztalnok vállalta.³¹ Vály Boldizsár nevével feljegyezték, hogy Nádasdy úr támogatja, talán valamelyik familiárisának a családtagjaként.³² Kisserényi (máskor: Serényi) Ferenc esetében több lehetőség is szóba jön, lévén a kortársak között Kisserényi Ferenc a Magyar Kamara tanácsosa, Kisserényi Pál a Magyar Kamara regisztrátora, Kisserényi Gábor komáromi kapitány, Kisserényi Mihály pedig kállói főkapitány. Utóbbi hárman testvérek.³³

S végül bizonyára közrendűnek tekinthető a két szolga vagy nevelő: Pap Gáspár és Gernyeszeghi Ádám. Gernyeszeghi 1584-ben testvéreivel együtt Báthory Zsigmondtól kapott armálist.³⁴

Mérleget vonva természetesnek tűnik, hogy elsősorban a királyi Magyarországon élő birtokos családok és végváriak fiai jutottak el a császárváros nemesi kolégiumába. Költségeiket — mint erre a feljegyzések utalnak — a nehezen csordogáló királyi zsoldból vagy birtokaik jövedelméből fedezték volna. Igaz, ezt csakis a katonai fizetómesteri hivatal vagy a Magyar Kamara segítségével hajthatták be rajtuk. Ujlaky Sebestyén kanizsai kapitány 1582-ben kelt beadványában eleve azt kérte, hogy fiai költségeit a zsoldhátralékokból vonják le, mert alig van pénz a szolgálati helyéről egyébként sem tud elmozdulni, hogy adósságát rendezze.³⁵ Az Udvari Kamara könyvelősege 1583 januári feljegyzésében a magyar tanulók adóssága ügyében a Pozsonyi Kamara közvetlen intézkedését sürgette.³⁶

Azt viszont, hogy a bécsi iskoláztatás lehetősége egyáltalán miként merült fel az érintettek családjában, legfeljebb találgathatjuk. Függetlenül azonban attól, hogyan és miként jutott el a hír Bécsből a kanizsai végvárba vagy egy felvidéki nemesi kúriába, a meghatározó jelentőségű az volt, hogy az iskoláztatás iránti igény megfogalmazódott a háború és béke között ingadozó 16. századi Magyarországon. Azaz egy végvári tiszt (és nemcsak Thury György) vagy egy ismeretlen köznemes fejében felmerült a gondolat: gyermekét palléroztatni kell. A 17. századi jezsuita és protestáns iskolák világában az egyre erőteljesebben formálódó egyházi és hivatalnok-értelmiség számára ez már minden bizonnyal lényegesen könnyebb volt.³⁷ Vagy csupán ismereteink szerényebbek a 17. század második felét illetően.

30 Bornemissza Jánosról: FHKA NÖHA RN 286/4. fol. 1746–1749.; Forgách Sebestyénről: uo. fol. 1668. és *Nagy I.*: i. m. IV. 212–213.

31 *Nagy I.*: i. m. V. 291–292. A Zemplén megyében birtokos Serédy családtagok között 1559-ben szerepel egy Péter is. Talán az ő fia lehetett 15 évvel később az ifjabb Serédy Péter. Ld. *Tóth Péter: Zemplén vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei (tartalmi kivonatok) I. 1558–1560.* Miskolc, 1990. 133. sz. — Jakchy Boldizsár szerepére ld. FHKA NÖHA RN 286/3. fol. 1365/b-c.

32 Uo. Vály testvérétől (András) 1571–1586 között több levél található a Nádasdy-missilisek között (Magyar Országos Levéltár E 185.).

33 *Ember Győző: Az újkori magyar közigazgatás története Moháctól a török kiűzéséig.* Bp. 1946. 131–133.; FHKA Hoffinanz Ungarn RN 33. 1576 okt. fol. 226–230.; Slovensky Národný Archiv (Bratislava), Pozsonyi székeskáptalan felvallási jegyzőkönyvei 20–21. 6.

34 *Siebmacher:* i. m. IV. Adel von Siebenbürgen. Nürnberg, 1898. 162.

35 FHKA NÖHA RN 286/4. fol. 1556.

36 Uo. fol. 1638–1642.

37 *Vö. R. Várkonyi Ágnes: Pelikán a fiaival.* H. és é. n. 114–132.

A háttérben ott lappang egy másik kérdés is: kik és milyen meggondolásból befolyásolták a császárt, hogy saját pénzügyi tisztviselőivel szemben ragaszkodjék a külföldi (két évtizeden át elsősorban magyar!) diákok felvételéhez a bécsi iskolába. Ujlaky Sebestyén kapitány Ernő főherceghez címezte beadványát; talán a magyar ügyekért felelős főherceg (vagy környezete) volt a támogatója a végvári tisztek fiai felvételének.

A konkrét információk a bécsi iskoláról valóban a végváriakhoz juthattak el a legkönnyebben. Hozzájuk a Haditanács kommisszáriusai, az élelmezési tisztek, a fizető- és mustramesterek hozták a bécsi híreket, így hamarabb értesülhettek a különböző eseményekről. Feltehetően a végvári tisztek tájékozottsága, felkészültsége sem volt olyan szerény, hogy ne akarták volna a veszélyes végvári körülmények közül a „nevelőintézetként” is felfogható alapítványi iskolába, akárcsak egy tanévre is, bejuttatni fiaikat.³⁸ Bizonyára fontos szempont volt az is, hogy a nyugat-dunántúli végvidék központi erősségeiben legfeljebb a seregiskolák működtek, a közeli vagy távolabbi városok iskolái pedig merevebb vallásos jellegük miatt nem feltétlenül voltak vonzóak a végváriak számára. Ebben az értelemben a schola provincialis nem túl szigorúan katolikus beállítottsága önmagában is kedvezőbbnek tűnhetett. Létezett azonban más lehetőség is a kapcsolatteremtésre, többek között az udvari szolgálat (Jakchy–Serédy) vagy az üzleti kapcsolat (Tardy).³⁹

Más kérdés, hogy a felnőtt diákok hogyan hasznosították a tanultakat. Az Erdélybe visszatért Gyulaffy Lestár fejedelmi titkár, történetíró⁴⁰ és Imreffy János fejedelmi tanácsos (követ a bécsi béke előkészítő tárgyalásain)⁴¹ kivételével a megszerzett szellemi javak hasznosításáról nem sokat tudunk. Thury Pálon kívül Magyar János (aki azonosíthatónak látszik a bécsi egyetemen 1575. április 14-én bejegyzett „Johannes Magyar Agriensis” nevű hallgatóval)⁴² és az 1600. október 13-án ugyancsak egyetemi polgárként regisztrált Perneszy Ferenc („Sabariensis” melléknévvel)⁴³ jutottak el a legmagasabb szintű stúdiumokig. Arra a kérdésre

38 Vö. Szántó Imre: A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon 1541–1593. Bp. 1980. 106.

39 A lehetőségekre csupán egy példa Tardy János apja, Gáspár és a bécsi központi pénzügyi hatóságok kapcsolata. 1569 novemberében Hyeronimus Beck kamarai tanácsos feljegyzést készített arról, hogy a katonai élelmezési hivatal részére szállítandó gabona ügyében levelet küldtek Tardy Gáspárhoz. 1570 májusában az Udvari Kamara leiratot küldött a Magyar Kamarához arról, hogy Tardy Gáspárhoz intézzenek parancsot egy, a Vág folyón átvezető híd ügyében. (FHKA Hoffinanz Ungarn RN 21. 1570. máj. fol. 358. és Hoffinanz Proth. Exp. Bd. 283. fol. 612.) *Takács Sándor* szerint Tardy 5000 tallér értékű gabonát adott el Bécsben a katonai élelmezési hivatalnak: A dunai hajózás a XVI–XVII. században. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 4 (1900) 252.; Serédy pártfogója, Jakchy Boldizsár 1572-ben jelen volt, mint asztalnok Rudolf magyar királlyá koronázásán. Ld. *Hilda Lietzmann*: Quellen zur ungarischen Krönung Rudolf II. im Jahre 1572. In: Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 42 (1992) 99.

40 Azt, hogy Gyulaffy Lestár az iskola három évfolyamát elvégezte, kortársai is tudták, miként azt Szamosközy István történeti munkájában feljegyezte

41 *Nagy I.*: i. m. V. 235. Ld. *Nagy László*: Imreffy János a magyar történelemben (Legendák és tények). Irodalomtörténeti Közlemények 86 (1982) 4. 461–472. Téves Nagy L. közlése, hogy Gyulaffy 1597-ben halt meg (466.).

42 Matrikel der Universität Wien i. m. III. 167.

43 Matrikel der Universität Wien i. m. IV. 1579/II-1658/1659. Bearb. *Franz Gall* und *Hermine Maulhart*. Wien, 1974. 57.

azonban nem tudunk választ adni, hogy valóban végigjárták-e az egyetemet és mihez fogtak utána.

Tény viszont az, hogy a németül tanult, a latin és görög műzsákon felnőtt egykori diákok többsége — apáihoz hasonlóan — katonáskodásra, fegyverforgatásra kényszerült. Somogyi Farkas 1604-ben győri főkapitányhelyettes,⁴⁴ Sibrik Gáspár 1585-ben Korponán lovaskapitány,⁴⁵ Perneszy László 1599-ben kanizsai lovaskapitány, egy év múlva az ostrom hősi halottja,⁴⁶ Eördögh György 1598-ban a pölöskei vár vajdája.⁴⁷ Nyáry Pál politikai szereplése mellett az egri vár főkapitánya.⁴⁸ Bánffy János — ha azonosításunk nem téves — 1594-ben, Forgách Sebestyén, a komjáti erődített kastély lovaskapitánya 1596-ban Mezőkeresztesnél esett el a törökkel vívott küzdelemben.⁴⁹ A többieket nem tudjuk nyomon követni, talán vármegyei hivatalokban vagy nagyúri kancelláriákon juthattak tisztséghez.

Az iskola maga is sokat változott az 1570–80-as években. Egy 1573-ban készült bizottsági jelentés részletes leírást adott az iskola tárgyi ellátottságáról, személyi viszonyairól, az oktatásról.⁵⁰ Az épületben a biztosok rendet találtak, bár kisebb hiányosságokat észleltek. Két szobában 18–18 ágy állt, takaróval és lepedővel lefedve, mindegyikben egy–egy segédtanító és egy–egy szolga is aludt. A konyhát tisztán tartották, az ételek kielégítőek voltak, a nagyobb növendékek egy pohár bort is kaptak az étkezéshez. Az ebédlőben három asztalhoz elosztva étkeztek a segédtanítók felügyelete alatt. A beteget az orvos utasítása szerint egy idős nő ápolta. A hálószobákat és a tanulóhelyiségeket a szolgák másod- és harmadnaponként takarították. Elméletileg nyolc naponként volt fejmosás és fehérműváltás s két hetente mentek borbélyhoz, illetve fürdőbe.

A vizgálóbiztosok nemcsak kimerítő beszámolót készítettek, de több javaslatot is tettek az oktatásra nézve. Így a felvételt illetően szorgalmazták a jelentkezők alaposabb testi és szellemi vizsgálatát. Úgy vélték, hogy aki nem töltötte be a 8. életévét vagy túlhaladta a 16. évét, az nem lehet az iskola növendéke. A fegyelem megszilárdítása érdekében szükségesnek tartották a szülőknél megtiltani, hogy a gyermekeket gyakran elvigyék az iskolából, és azt, hogy 14 napon túli hiányzás esetén az iskola tagadja meg a visszavételt. Kívánatosnak tartották, hogy a tehetséges tanulók mentesüljenek a térítési díj fizetésétől. Felhívták a figyelmet arra, hogy a segédtanítók beszéljenek többet latinul a diákokkal. Az értelmeseb-

44 Somogyi Farkas 1596-ban a Csallóközben kapitány. Ld. *Vladimír Horvath*: Archiv mesta Bratislavy. Inventár listín a listov III. 1564–1615. Bratislava, 1967. 8638. sz.; 1604-ben Győrben főkapitányhelyettes: Győr-Moson-Sopron megye győri Levéltára. Győri székeskáptalan felvallási jegyzőkönyvek 6. fol. 435.

45 Dobó Ferenc 1585. ápr. 30-án a Haditanácshoz intézett levelében kérte a kapitányságot Sibrik Gáspár részére. ÖStA Kriegsarchiv. Hofkriegsratprotokolle Bd. 177. fol. 211.: Sibriknek a pozsonyi városi levéltárban lévő levele szerint 1586-ban már valóban betöltötte e tisztségét: *V. Horvát*: i. m. 8186. sz.

46 *Bilkei I.*—*Turbuly É.*: i. m. 694. sz. és *Kelenik József* hadtörténész szíves szóbeli közlése, melyet ez úton köszönök.

47 *Bilkei I.*—*Turbuly É.*: i. m. 629. sz.

48 *Nagy I.*: i. m. VIII. 185–186.

49. I. m. I. 157. és IV. 212–213. — Forgách Sebestyén 1591 októberében a komjáti erődített kastély lovaskapitányaként kérte az őrség létszámának 40 lovasra történő kiegészítését. Ld. Slovensky Národný Archiv (Bratislava). A Pálffy család központi levéltára Arma I. Lad. 3. Fasc. 8. No. 16 (14). *F. K. Wissgrill* (i. m. III. 68.) azt írja, hogy F. János fia és ifjú ember (Jüngling) volt, amikor a törökök megölték.

50 *G. Wolf*: i. m. 15–16.

bekkel olvastassák Sallustiust és Caesar kommentárjait, hiszen nemesi ifjak oktatásáról lévén szó, a diákoknak jól meg kell tanulniuk latinul. Az emlékezet élesítésére tanuljanak szónoklatokat és komédiákat.

A tárgyi feltételek javítására célszerűnek vélték egy betegszoba, esetleg egy fürdő berendezését, a házbéli kút lefedését, de mindenekelőtt egy lakó kiköltöztetését s ily módon a helyiségek számának gyarapítását. Javasolták a segédtanítóknak 100 forint ösztöndíj kiutalását. Tekintve, hogy az iskola fenntartására rendelt pénz csak nehezen folyt be, javasolták, hogy a tanulók nevelőinek és szolgálóinak ellátását szüntessék meg, és a tanulók végleges távozását a hátralékok rendezése előtt tiltsák meg. Erre a változatlanul megoldatlan kérdésre egy 1578-ban készült beszámoló is visszatért, amikor a könyvek és különböző felszerelési tárgyak hiányát regisztrálták.⁵¹ 1576-ban a tíz esztendőre visszanyúló tartozások valóban 3203 fl. 6 schillinget tettek ki, ebből 596 fl. 1 schilling 6 1/2 dénár esett a magyarokra.⁵²

Az Alsó-Ausztriai Kamara 1582-ben takarékosági okokból a végleges bezárás gondolatát is felvetette. Annál is inkább, mert — mint írták — 1578 óta egyetlen tanuló sem jelentkezett az alsó-ausztriai főnemesek fiai közül. A pénzügyi megoldások azonban nem találtak meghallgatásra a császári udvar tanácsosai körében, akik jól tudták, hogy az uralkodó felfogása éppen hogy ellentétes a tanulók felvétele ügyében. Egy 1578. december 18-án kelt császári dekrétum ugyanis — bizonyára éppen a belföldi jelentkezők hiánya miatt — hivatalosan is engedélyezte a külföldiek és a nem nemes ifjak befogadását.⁵³

A probléma újra és újra foglalkoztatta a kamarai tisztviselőket. Az Alsó-Ausztriai Kamara számvevőjének és számvevőségi tanácsosainak feljegyzése szerint (1583): „...minden ország legfőbb szüksége az iskolákat mindenben megtartani és támogatni, amivel az országban a tanult emberek számát lehet szaporítani, akik azután hazájuknak ismét hasznára lesznek... Egy uralkodó különösen példát állíthat országainak és hű alattvalóinak, ha ezen iskolákat egy kicsinyt — mivel az ifjúság eme tanulmányokban nyeri el alapismereteit és ezek egyúttal az egyetemhez is mintegy szemináriumot képeznek — szem előtt tartja...” Ez azonban nem jelenti azt, folytatódik az okfejtés, hogy ebbe az iskolába a hazájukba visszatérő külföldieket is fel kell venni.⁵⁴ Azt, hogy az 1578. évi rendelet felfogásával szemben ez a szempont érvényre jutott-e, a mind töredékesebbé váló adólistákból már nem tudtuk teljes bizonyossággal megállapítani. Az 1580-as évek második felétől kezdve azonban valóban alig szerepelnek már bennük magyar diákok.

Mindenesetre nem volna érdektelen, ha egyszer fény derülne arra, hogy a tartományi iskola 1623-ig tartó története során (ekkor a jezsuiták vették át az oktatást) jártak-e még magyar hallgatók német–latin–görög szóra a bécsi dominikánus kolostor melletti iskolába, vagy pedig mindnyájukat kiszorította a külföldiekkel szembeni takarékosági szemlélet, esetleg a tizenöt éves háború vihara.

51 *A. Hübl*: i. m. 378.

52 FHKANÖHA RN 286/3. fol. 1329–1341.

53 *A. Hübl*: i. m. 378.

54 FHKANÖHA RN 286/4. fol. 1638–1642.